

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

4

Liaudis virsta tauta

BALTOJI VARNELĖ

**Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka
Antanas Tyla**

**Recenzavo įst. m. dr. Vytautas Žalys
Knygą parengti talkino: Vytautas Jogėla, Saulius
Pivoras, Vladas Sirutavičius, Giedrius Subačius,
Raimundas Lopata**

Redaktorius Gytis Vaškelis

Dailininkas Saulius Motieka

Turinys

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Antanas Tyla</i>	
Lietuvos valstiečių istorijos (1795-1861 m.) bruožai	7
<i>Saulius Žukas</i>	
Apie Pypkininkus	103
<i>Saulius Sužiedėlis</i>	
Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų	119
<i>Giedrius Subačius</i>	
Simono Daukanto Didžiojo lenkų—lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba.	135
<i>Vytautas Berenis</i>	
Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės	217
<i>Egidijus Aleksandravičius</i>	
Atgimimo istorijos slenksčiai	235
<i>Thomas A. Michalskis</i>	
The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20-th Century	251
<i>Tomas A. Michalskis</i>	
Lietuvių atgimimo psichologija Amerikoje tarp senųjų emigrantų XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje. Bendra apžvalga	265
<i>Egidijus Motieka</i>	
Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė	267
<i>Sigitas Jegelevičius</i>	
Plėšikai ar kovotojai?	327
II. DISKUSIJA	339
<i>Saulius Pivoras</i>	
Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. pirmojoje pusėje	339
<i>Leonas Mulevičius</i>	
Valstiečių savimonė kaip istorijos mokslo objektas	363

<i>Ingė Lukšaitė</i>	383
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tezės diskusijai: Viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai	391
<i>Algirdas Narbutas</i>	
Valstiečių tautinės–pilietinės savimonės klausimu	397
III. RECENZIJOS	407
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tautinė, luominė ir valstybinė savimonė viduramžiais.	
Tyrinėjimo problemos	407
<i>Vladas Sirutavičius</i>	
"Liaudis virsta tauta" - E.Vėberio paradigma	419
<i>Česlovas Laurinavičius</i>	
Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai "Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893-1914 m."	437
IV PUBLIKACIJOS	449
<i>Zita Medišauskienė</i>	
Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje	449
<i>Antanas Kulakauskas</i>	
Penki 1882-1883 m. Rytų Lietuvos valstiečių kolektyviniai prašymai dėl lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu leidimo	479
<i>Juozas Tumas</i>	
Mūsų liaudis ir jos šviesuomenė Didžiojo Vilniaus seimo laiku. (Parengė E.Motieka)	491
STUDIA HISTORII ODRODZENIA LITEWSKIEGO RESUME	507
STUDIES OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN REVIVAL. SUMMARY	521
STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER LITAUISCHEN WIEDERGEURT. KURZFASSUNG	535
ASMENVARDŽIAI	551
VIETOVARŽIAI	571

Tezės formuluotė "liaudis virsta tauta" ir "ar lietuvių valstiečiai turėjo pilietinę ir tautinę savimonę, kada, kur ir kaip" numano, kad tauta yra kažkas atskira nuo liaudies, yra šalia liaudies, ir kad būtina sąlyga jai tapti tauta yra tautinė savimonė. Ar korektiškas toks klausimo kėlimas, priklauso nuo to, kaip suprantama yra tauta.

Ilgai pas mus nebuvo aiškinamasi, kas yra etninė bendrija. Atsirado požiūris, kad etninė bendrija - tauta - yra socialinės raidos ir tam tikros jos brandos rezultatas. Etninė bendrija pradėjo būti suvokiama kaip iš socialinių santykių išvestinė ir nuo jų priklausoma.

Etninę bendriją suvokiu kaip žmonijos dalį - žmonių bendriją, siejamą įvairaus pobūdžio ryšių: bendros kilmės (bent jau didesnei bendrijos daliai); gyvenimo vienoje teritorijoje, ilgaamžės patirties, panašaus per amžius susiformavusio santykio su gamtine tikrove; žmonijos bendriją, kuri savo tarpusavio susižinojimą ir santykį su gamtine tikrove, patyrimą koduoja ir išreiškia viena ar artima kalba, tam tikrais elgsenos būdais. Ryšiai, siejantys etninę bendriją, yra labai įvairūs, ne visi jie čia paminėti. Šie etniniai ryšiai - tarp individų ir sluoksnių kartu su socialiniais ryšiais sudaro galimybes šiai etninei bendrijai kaip monadai kurti savo kultūrą, perduoti iš kartos į kartą prasmų pasaulį, nuolat ją papildant. Etninės monados kuriama kultūra yra pati tuos ryšius palaikantis, transformuojantis ir kuriantis veiksnys.

Etniniai saitai kaip horizontalus tinklo akių audinio kraštas yra susipynęs su vertikaliu - kitais bendriją siejančiais, socialiniais, ryšiais. Jie bendriją saisto pragyvenimo susikūrimo būdu, visa visuomenės struktūra, pasiekta gamybos technologija, gamybos būdu. Etniniai ir socialiniai ryšiai yra žmonių bendrijos saitų tipai, vienu metu esantys bendrijoje, formuojantys ją. Liaudimi vadinama socialiniais ryšiais apibūdinama visuomenės dalis.

Etniniai ir socialiniai ryšiai ne visada apima tą pačią bendriją: istorijoje yra aibė atvejų, kai socialiai susietų sluoksnių nejungia kalba, kilmė, nukariautojai ar kitu būdu pajungusieji kraštą naudojami bendrijos kuriamomis vertybėmis, vienos tautos dalis valdo kitą tautą, tauta neorganizuota į valstybę ir kt.

Tauta nėra socialinių ryšių raidos rezultatas, bet ir etninių ir socialinių ryšių, vykstančių paraleliai, vienu metu, žmonijos bendrijos pavidalas. Ne valstybė kuria tautos buvimą. Tauta gali būti ir be savojo valstybinio darinio. Valstybė yra socialinių ryšių ir visuomenės struktūros darinys, tauta yra etninių ryšių darinys.

Ir pirmieji - etniniai, ir antrieji - socialiniai bendrijos ryšiai žmonijos istorijoje yra išgyvenę raidą: kitę ir keitę savo modelį. Galėtume kalbėti apie etninės bendrijos istorinį modelį ir socialinių santykių raidos modelius. Susitarimo dalykas, kaip juos vadinsime. Viena iš tokių etninių bendrijų istorinių darinių seką pasiūlė knygos "Lietuvos etnogenezė" (V., 1987) autoriai: gentis, genčių grupė (sajunga) ar kiltis, tautybė, tauta, nacija. Lygia greta arba palaikydami, padėdami, arba ardydami etninių ryšių modelių formavimąsi bendrijoje kinta ir socialiniai ryšiai, formuojantys socialinę bendrijos struktūrą, jos raidos fazes (formacijas). Socialinis visuomenės gyvenimas, jos struktūra gali palaikyti etninius ryšius, gali juos griauti, gali kurti ar stiprinti tuos ryšius, gali juos ardyti ir vieną po kito naikinti. Konkretaus istorinio proceso metu vyksta daugybė modifikacijų. Daugumą etninių ryšių sutraukius arba sudarius tokias sąlygas, kada jie nebegali būti išlaikomi ar patys plėtotis, parengiama etninės bendrijos mirtis: žmonijos istorijoje jau yra tūkstančiai išnykusių tautybių ir tautų, jų kalbų, nors ne visada tai būna tų etnines bendrijas sudariusių individų išnykimas ar sunaikinimas. Etninė bendrija ir vienas jos modelių - tauta - miršta kitaip, nei ją sudarantys fiziniai individai.

Valstybė - socialinių ryšių ir visuomenės socialinės struktūros padarinys gali skatinti etninius ryšius, gali juos naikinti. Pavyzdžiui, lietuvių gentys sudaro vieną valstybinį junginį su panašiai kalbančiais žemaičiais,

uvę bendrumai ryškėja, įvairūs ryšiai stiprėja - konsolidacija vvenant vienoje valstybėje spartėja; ir atvirkščiai, tos ačios baltų šakos kiltys - skalviai, nadruviai patenka Vokiečių ordino galią, ir nors pagrindiniai ryšiai dar gliems šimtmečiams išlieka, atsiranda ir jų skirtumų, į daugėja. Ilgainiui šioje baltų bendrijoje formuojasi uostatos, pradedančios skirti juos nuo lietuvių. Ir per imtmečius gyvenimas vokiečių valstybėje paruošė sąlygas utautinimui.

Tautinė valstybė - abiejų - ir etninių, ir socialinių yšių pavidalų sutapimas kuria palankiausias sąlygas tntiniams bendrijos ryšiams gyvuoti. Valstybės teritorija, utampanti su tautos gyvenama teritorija yra palankiausias atvejis jos gyvenimui ir ryšių buvimui, bet retas uropos teritorijoje. Tik gausiausios tautos, prieš daugelį šimtmečių sukūrusios valstybes per daugelį amžių rukusių karų ir politinės veiklos pasiekė, kad apytikriai utaptų tautos ir valstybės teritorijos, nors daugelis jų riglaudė, aneksavo, inkorporavo, įliejo ar kitaip prisijungė egausių etninių bendrijų teritorijas ir pačias bendrijas.

Vienas iš didžiai svarbių aukščiau nepaminėtų etninės endrijos žmones jungiančių saitų yra ne tik jau minėtieji bjektivūs žmones jungiantys ryšiai, bet ir antriniai - mogaus kaip jaučiančios, vertinančios, sąmoningos būtybės antykis su jais ir savo bendrija. Tai ištisas jausmų, isuomenės sąsamonės, sąmoningų sprendimų, nuostatų, ū motyvacijų, apsisprendimų pasaulis.

Šis antrinis santykis su savąja etnine bendrija parengia ndivido etninę identifikaciją, jo apsisprendimą. Antrinis reflektuojantysis - santykis kartu su etniniais ryšiais šgyvena savo raidos fazes, kaip ir patys objektyvieji yšių modeliai. Ankstyvos raidos bendrijose tai gali būti lk visai primityvus priešiškus svetimai kalbai, suvokimas mes" ir "jie", "mes ne tokie". Šis antrinis santykis šryškėja tada, kai susiduriama su kita etnine bendrija, pač jei susidaro konfrontacija ar etninei bendrijai iškyla avojus.

Santykis su etnine bendrija - tai jausmų, visuomenės asamonėje glūdinčių archetipų, istorinių sąlygų formuojamas

dalykas. Jie gali būti reiškiami labai įvairiai: elgsena veiksmu, motyvacijomis, racionalizuotais tekstais, pvz. iškilus galimybei keisti gyvenimo būdą, laikantis jo toliau kaip savojo, laikantis tikėjimo, nepatogaus istorinėmi aplinkybėmis ir t.t. Antrinis santykis su savąja etnin bendrija, ją siejančiais ryšiais, tapęs racionalizuotu, įgaun tautinės savimonės, vertybinių sprendimų ir orientacijų pavidalą. Šiuo metu istorikai tautinę savimonę įprat suvokti kaip tekstuose atspindėtą sąmoningą, racionalizuot tautos kaip etninės bendrijos interesų visumos suvokimą motyvuotą individo prisiskyrimą tautai. Antra vertus, iki šiol istorikai pajėgia operuoti tik tokia forma išreikšti ir užfiksuota tautine savimone, kaip istoriniu šaltiniu. Taip suprantamą tautinę savimonę reikėtų laikyti tikros etninių ryšių modelio ir kartu tam tikros civilizacijos pakopos rezultatu. Tautinės savimonės racionalizuotos ir dokumentais paverstos formos atsiranda tose tautose kurios turėjo savo valdovus, brandų raštingų asmenybių sambūrį administracijoje, bažnytinėse organizacijose, t.y turėjo tos tautos raštingus žmones, susibūrusius į institucijas, todėl darosi svarbu, ar tauta gyvena pilna sav visuomenės struktūra. Jei imsime konkrečiai lietuvių gyvenimą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, žinome kad lietuviai kaip etninė bendrija gyveno pilnos visuomenės struktūros modeliu (žemdirbiai, amatininkai, pirkliai, kariai, dvasininkai, žemvaldžiai, valdovas) iki XV a. vidurio, tačiau kai kurių sluoksnių, kilusių iš mūsų tautos, vi dėlto trūko, arba jie buvo silpni. Racionalizuoti, dokumentuoti pavidalą įgavusieji tautinės savimonės raiškos dalykai gali atsirasti Lietuvos istorijoje tik tada, kai tampa raštingais valdovai. Iš tikrųjų jie tada ir atsiranda tokie tautinės ir kartu pilietinės savimonės dokumentai sukuriami Vytauto ir jo artimiausioje aplinkoje. O klausimą "ar lietuvių valstiečiai turėjo pilietinę ir tautinę savimonę XIV-XV a." galima atsakyti, kad jie turėjo sav antrinį santykį su etnine bendrija, mano nuomone, jau įgavusią tautos pavidalą ir reiškė jį, tačiau reiškė veiksmu (dalyvavimas visuotinėje karo prievolėje, susiklausyma žemaičių sukilimų metu), žodinėje kūryboje, kuri atėję

iki mūsų laikų per ilgus amžius stipriai modifikuota ir iš dalies "užskleista" vėlesnių laikų santykių (senasis karo dainų klodas).

Į klausimą, "kada liaudis virsta tauta?", atsakyčiau - liaudis visada yra tauta, kai visa etninė bendrija yra pasiekusi tautai būdingą konsolidacijos laipsnį, kadangi liaudis yra etninės bendrijos dalis. Jei sutiksime, kad tautos ryšiai yra visuotinesni už tautybės, o nacijos - už tautą, tai teiginys-klausimas "kada liaudis virsta tauta" mums kelia problemą-klausimą - "kada lietuviai iš tautybės tampa tauta". Ir viename, ir kitame modeliuose galima rasti tuos sluoksnius, kurie vadintini liaudimi: bendruomeninkai, sodžiaus, kaimo, lauko žmonės, pilininkai, verslininkai, amatininkai, o vėliau kaimynai, veldamai, amatininkai, dar vėliau lažininkai, daržininkai, činšininkai, amatininkai ir kt. Tad šie socialiniai visuomenės sluoksniai ne tampa tauta, o objektyviai yra arba kilties, arba tautybės, arba tautą arba naciją sudarančios bendrijos dalis. Korektiška būtų kelti klausimą, kokie ryšiai turi sieti minėtus socialinius sluoksnius tarpusavyje ir su kitais sluoksniais (nevadintiniais liaudimi), ir kokie antriniai subjektyvieji nuostatų, vertinimų, visuomeninio elgesio, tautinės sąmonės reiškiniai gali apibūdinti kiltį, tautybę, tautą, naciją. Į klausimą, "kada lietuvių liaudis virsta tauta", atsakyčiau - kai lietuvių etninę bendriją siejantys ryšiai susimezga į tautai būdingą modelį, kai tautybė perauga į tautą: VIII-XIII a., t.y. pritariu knygos "Lietuvos etnogeneze" autoriams, kiek išplėtusi tautos formavimosi chronologinius rėmus.

Išreiškiama liaudies tautinė savimone jos racionalizuota, dokumentine forma nėra būtinas ir svarbiausias požymis, rodantis, kad jau susiformavusi tauta. Tačiau manyčiau, kad etnine bendrija, pasiekusia tautai būdingą laipsnį, galėtume laikyti tokia, kurioje atsiranda kuris nors savimonei reiškiantis sluoksnis. Tautoje ne visi sluoksniai ją reiškia, o tik kuris nors. Neraštingų pilininkų ar kaimynų (valstiečių sluoksnio) neparašyti tautinio identiteto manifestai nėra įrodymas, kad jie nebuvo tauta, arba kad lietuviai nebuvo susibūrę į tautą.

Tautinę savimonę kaip racionalizuotą motyvacijos sistemą, teikiamą dokumentine forma ir reiškiamą valstiečių, amatininkų, proletariato, galima laikyti nacijos brandą pasiekusios etninės bendrijos požymiu. Tai gali vykti jau privalomo mokymo, beveik visuotinio raštingumo laikais, besiplėtojančių masinių informacijos ryšių laikais. Todėl tautinės savimonės pavidalas, jos vieta, reikšmingumas etninių ryšių sistemoje kiekvienai tautai galėtų būti nagrinėjami specialiai. Yra tautų, kurių nebesiejo bendroji kalba, teritorija, bet bendrijos išlaikė savo ryšius tautinės savimonės, religijos pagalba, kitos - išlaikydamos kalbą, tautinę savimonę; yra tautų, kurios išlaikė kalbą, tikėjimą, kai kuriuos bendrus papročius, tačiau skyrėsi socialine gyvensena ir tikėjimu, vėliau užrašė racionalizuotus tautinės savimonės paliudijimus. Vienos tautos ilgus amžius antrinį santykį išlaikė nuostatų, emocionaliajame lygmenyje, kitos tautos anksti iš tautinės savimonės ir identifikacijos motyvacijos (vykdyti garbingą misiją, skleisti savo tikėjimą, apšviesti, išvaduoti ir t.t.) padarė valstybinės ekspansijos įrankį ir siekė negausių tautų nušautinimo, o kartu ir savos teritorijos išplėtimo. Etninių ryšių, jų modelių įvairovėje reiktų pažvelgti į juos kaip į visumą, kaip į ryšių kompleksą, pabandyti nustatyti lietuvių istorijai būdingus objektyvius ryšius ir subjektyvaus antrinio santykio raiškos formas, apibūdinant etninio modelio raidos etapus, antrinio santykio reikšmę ir vaidmenį tiems raidos etapams. Tirdami lietuvių tautos istorinį raidos kelią, ypač XIX a., turėtume nagrinėti etninių ryšių gausumą, intensyvumą visuomenės sluoksniuose ir tarp jų, aiškintis jų objektyvų buvimą sluoksnio viduje, bendruosius ir specifinius ryšius tarp sluoksnių ir antrinio santykio raišką. Antai vieną bajorijos sluoksnį ar jo dalį galėtume vertinti kaip turintį gausius ryšius (kalbą, dalį papročių, bendros praeities pripažinimą ir vertinimą), kitą bajorų sluoksnio dalį, susietą su lietuvių tauta tik keliais belikusiais ryšiais - bendros praeities pripažinimu, panašiu gyvenimo būdu.

Tautinės savimonės jos racionalizuota, dokumentine forma reiškėjai, kaip minėta, visur yra raštingieji žmonės,

institucijos - sluoksnis, kurį sąlyginai galime vadinti inteligentija. Ją "maitina" feodalizmo laikais kilmingųjų-bajorų, dvasininkų, miestų patricijų ir turtingesniųjų miestiečių sluoksniai. Liaudies - valstiečių, amatininkų svoris gali būti visai nedidelis. Artėjant į naujuosius laikus ir irstant luomų uždaramui, inteligentiją papildė, "maitina" ir valstiečiai. Plintant raštingumui, susidaro sąlygos tautinę savimonę jau daryti veiksmingu valstybės politikos dalyku. Tai vyko XVIII a. pabaigoje per ir po Edukacinės komisijos reformų, kai bajorijos ir jau tarp visų mokslo siekiančiųjų buvo sąmoningai diegta lenkų tautinė samonė. Tai vyko istorinėmis aplinkybėmis, kai ir lietuviai, ir lenkai neturėjo savo valstybės, tačiau kultūrinės veiklos svertai dažniausiai buvo daug gausesnės, beveik pilna visuomenės struktūra gyvenančios lenkų tautos atstovų rankose.

XIX a. Lietuvoje susidarė ypatingos sąlygos: pagrindinė amžiaus tendencija buvo ta, kad daugiausia iš valstiečių sluoksnio vėl palaipsniui atsistatinėjo pilna lietuvių visuomenės struktūra. Lietuvoje brendo inteligentija, kurios dalies kilmė buvo valstietiška. Ši inteligentijos dalis ir ta, kuri buvo kilusi iš bajorų, išlaikiusių pagrindinius ryšius su lietuvių tauta, parengė pagrindinius XIX a. lietuvių tautinę savimonę liudijančius tekstus. Juos galima tik sąlygiškai vadinti liaudies savimonės tekstais. Jau per XIX a. žengiant tautai į XX a., stipriai plintant raštingumui, tautinė savimonė tampa reikšmingesnė etninių ryšių sistemoje ir darosi vis visuotinesnė. Tautinę savimonę, reiškiamą visų visuomenės sluoksnių (bet ne visų individų), manyčiau, reikėtų laikyti nacijos požymiu. Tad liaudis savo tautinę savimonę gali reikšti jau stipriai paplitus raštingumui, ir tokia etninė bendrija laikytina nacija.

Tautinės savimonės raiškos intensyvumas priklauso ir nuo objektyvių etninių ryšių gausumo, ir nuo jų istorinio raidos modelio, ir nuo sąlygų, kuriomis gyvena etninė bendrija. Ten, kur etninės bendrijos egzistencijai nėra iškilęs pavojus arba nėra trukdomas jos normalus gyvenimas, tautinės savimonės raiška gali nebūti labai intensyvi, jei

ir nėra specialiai panaudojama ekspansijai ar politikai. Normaliomis sąlygomis tauta ar nacija "būva" savo ryšių sistemoje, natūraliai juos keičia, papildo, pritaiko, tačiau nėra būtina intensyvi antrinio santykio raiška. Didžiosios tautos, turinčios savo valstybę, yra apsaugotos nuo ryšius traukančių pavojų. Todėl suprantama didžiųjų tautinių valstybių - Prancūzijos, Anglijos visuomenės nesuvokimas, kodėl XX a. pabaigoje negausios Europos tautos, išliekančios žemėje tik intensyvių pastangų dėka, taip aktyviai, kai tik tai pasidaro įmanoma, reiškia savo tautinę savimonę. Šis reiškiny, tai vieno iš būtinų negausiai tautai ar nacijai ryšio stiprinimas, kai kiti ryšiai yra nuolatiniam pavojuje. Tai pastanga įgyti antrąjį kvėpavimą išliekant žmonijoje. Pilietinės savimonės dalykams reikėtų atskiro aptarimo. Čia nagrinėtini žmogaus ir valstybės santykiai, žmogaus buvimas socialinių ryšių tinkle ir jo santykis su jais, santykis ir nuostatos, požiūriai į valstybę - svetimą ar savą, tautos ir valstybės santykiai. Šiame tekste tų dalykų nesiimu aptarti.